

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЮГОСЛАВІЇ ПІСЛЯ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ 1941 р.

ТАРАСЮК В.М. (АСПІРАНТ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ)

25 березня 1941 р., після довгих і невдалих спроб знайти вихід зі складного зовнішньополітичного становища, а саме, звільнитися від тиску фашистських держав, що були спрямовані на досягнення політичного альянсу між Югославією та "віссю", а також уникнути втягування у військові дії як на боці Німеччини та її союзників, так і на боці Англії, уряд Цветковича – Мачека підписав Троїстий пакт, чим поставив свою країну, не дивлячись на вагомий виключення і уточнення, що не зобов'язували Югославію приймати участь у бойових діях на боці нових союзників, на одну площину з агресорами. Факт підписання Віденського протоколу викликав в середині країни хвилю незадоволення, при чому суспільство розділилося на протилежні табори: хорвати зустріли стримано і нейтрально нову політичну реалію, серби ж – висловили рішуче незадоволення, в багатьох містах відбулись багатолюдні мітинги і демонстрації. Використовуючи масові невдоволення, група офіцерів югославської армії на чолі з командуючим військово-повітряними силами ген. Душаном Симовичем у ніч на 27 березня здійснили вдалий державний заколот.

В результаті перевороту уряд Цветковича – Мачека був скинутий, принца-регента Павла – вислано з країни, а колишній прем'єр-міністр, а також міністра закордонних справ О. Цинцар-Марковича було ув'язнено. В новому уряді ключові посади посіли представники вищого офіцерства та сербської буржуазії із таких партій як землеробська, демократична, Сербський клуб; всі вони до цього знаходились опозиції до влади. Окрім того, до складу нового уряду були включені 10 членів попереднього, серед яких було п'ять представників Хорватії на чолі з В. Мачеком, який зберіг свою посаду заступника голови Ради Міністрів. До уряду також увійшли представники від словенців – Ф. Куловець та В. Крек, і три представники югославського радикального союзу, партії колишнього прем'єра М. Стоядиновича. Таким чином, новий уряд був доволі різнобарвним за своїм політичним і національним складом. Посаду міністра закордонних справ обійняв професійний дипломат М. Нінчич, відомий як особистий друг італійського диктатора Б. Муссоліні, а міністром без портфеля був призначений посол у Москві М. Гаврилович. Того ж дня на королівський престол урочисто зійшов непов-

нолітній Петро II, син вбитого у Марселі в 1934 р. короля Олександра.

Зовнішньополітична ситуація напередодні перевороту склалася таким чином, що від позиції Югославії, від того, в чиєму таборі вона буде знаходитись, залежала позиція Німеччини у витісненні Великобританії з Балкан, зокрема з Греції, та підготовка нападу на СРСР. Приєднавшись до Троїстого пакту, Югославія тим самим значно полегшила завдання А. Гітлеру у вирішенні цих питань, оскільки відпадала небезпека підступного удару в спину німецьким військам, коли б Англія змогла б домовитись про висадку свого десанту і в Югославії.

Однак, вже 27 березня А. Гітлер на терміновій нараді з вищими воєнними чинами наказав підготувати все необхідне для якнайскорішого удару по Югославії, наголосивши при цьому, що вона повинна бути знищена як держава [10, 336]. Заколот різко змінив стратегічну ситуацію у Південно-Східній Європі. Хоча новий уряд не розірвав протокол про приєднання до пакту, і, з формальної точки зору, Югославія залишалася союзником держав "осі", тим не менше було очевидним, що новий уряд не протримається довго при владі, коли погодиться визнати існуючий стан. Тим більше, відзначася І.Чемпалов, це чудово розуміли і в Берліні [18, 72].

Проте ще важливішим наслідком перевороту було те, що за декілька днів до початку здійснення операції по захопленню Греції ("Маріта"), на правому фланзі армій ген. Ліста, а також в тилу італійських військ в Албанії, які вели безславну війну проти Греції, виникла небезпечна прогалина. І в Німеччині, і в Югославії чудово розуміли це. Ще на початку 1941 р. принц-регент Павло отримав дані високої достовірності про інструкції верховного командування сухопутними силами Рейху, підписаними ген. Браухічем 28 грудня 1940 р., в яких передбачалося два випадки окупації Югославії. Перший варіант передбачав дії, якщо Югославія не буде протистояти, а в протилежному випадку війська повинні були керуватися іншими директивами (їхня детальна розробка була закінчена вже 27-28 березня) [16, 206].

Тому, для нового уряду не було секретом, що очікує їхню країну в найближчому майбутньому. В цьому зв'язку актуальними є малодосліджені, особливо у вітчизняній історіографії, питання: яким чином новий уряд нама-

гався відвернути від країни загрозу агресії; чи збирався виконувати свої зобов'язання згідно Віденського протоколу; завдяки підтримки яких зовнішніх сил можна було запобігти трагедії, яка сталась, і як на дії нового уряду реагували всі зацікавлені країни. Зрештою, також цікавим є питання методики і тактики провадження зовнішньополітичної роботи югославським урядом в умовах фактичного цейтноту і обмеженої кількості засобів для маневру. Саме дослідженню цих питань присвячена дана робота.

Як вже було сказано, переворот різко змінив європейську політичну і стратегічну палітру. До 27 березня фашистська Італія, яка мала давні територіальні зазіхання до Югославії, прагнула перетворити Адриатичне море у власне “внутрішнє море”, змиралась з тим фактом, що після підписання протоколу про приєднання до Троїстого пакту, Белград увійшов до числа союзників. Військові і політичні кола Німеччини, торкаючись питань ведення війни, відзначали, що фактом приєднання Югославія позбавила їх чималих проблем. Так, зокрема, ген. Ф. Гальдер, начальник штабу верховного командування сухопутних сил вермахту, 24 березня 1941 р. у своєму щоденнику записав: “Завтра Югославія приєднається до Троїстого пакту. Позиція Туреччини без змін. Ніяких підстав для хвилювання” [5, 417]. І навіть 27 березня це дехто в німецьких політичних колах вважав, що вчорашні “невеликі контрдемонстрації [у Белграді – В. Т.] не мають значення” і “інспіровані англійцями” [6, 235].

Однак А. Гітлер був іншої думки: на нараді 27 березня, торкаючись Югославії, він висловив рішучість “не чекати від нового уряду запевнень у лояльності” і вказав на необхідність підготовки до воєнного розриву. При цьому він наголосив, що не буде направлено ніяких запитів чи ультиматумів, “запевнення югославського уряду будуть прийняті до уваги, але їм, однак, вже не можна вірити у майбутньому”, а напад буде здійснено одразу ж після збору “достатніх сил” [10, 336]. Недовіра А. Гітлера у раціональність поведінки нового уряду очевидно відіграла вирішальну роль: ще відразу після підписання Віденського протоколу, фюрер у вузькому колі висловлював недовіру до політики югославського уряду [22, 265]. Тепер же, після наради 27 березня, в офіційному наказі наголошувалось, що навіть у випадку заяви про лояльність, Югославію слід розглядати як ворога, а тому “розгромити як можна швидше” [10, 337]. В листі до Б. Муссоліні від 28 березня А. Гітлер мотивував своє рішення зокрема і тим, що дуже швидко зовнішня політика Югославії зміниться,

і вона знову почне загрожувати правому флангу німецьких військ.

Зміна настрою в німецьких військових та політичних колах дуже швидко стала відома в Югославії. Дані про швидкий напад Німеччини надходили від воєнного аташе в Берліні полк. В. Ваухніка, одним із підтверджень чого є спогади В. Шеленберга [1, 394; 20, 175-183]. Окрім того, значна стурбованість існувала з приводу того, що Німеччина і раніше порушувала свої обіцянки, і в даному випадку дійсно зробить все за власним сценарієм, тим більше, що 18 березня А. Гітлер, переконуючи Павла приєднатися до Троїстого пакту, пригрозив застосувати силу, повідомивши при цьому, що німецька операція на Балканах є лише прелюдією до кампанії проти СРСР і “як тільки балканська кампанія буде закінчена, він виступить проти Радянського Союзу” [27, Vol. 1, 315], що було зроблено для знищення югославських сподівань на допомогу СРСР. Цю інформацію американський посол в Анкарі отримав від М. Гавриловича, який при цьому відмітив, що це був “самий ефективний аргумент” А. Гітлера, бо, мовляв, Павло ненавидів СРСР. Проте, відомо також, що цю інформацію М. Гаврилович з особистого наказу Павла передав Й. Сталіну, почувши у відповідь: “Тільки це і чую” [4, 60].

Новий уряд, безперечно, враховував що обставину, зважаючи, що позиція країни багато в чому буде визначати поведінку Німеччини.

Іншою важливою складовою зовнішньополітичної ситуації навколо Югославії була позиція Великобританії та США. Вона відзначалась в першу чергу тим, щоб під приводом захисту демократії не дозволити Гітлеру повністю підкорити Південно-Східну Європу, оскільки цей регіон можна було використати як зручний плацдарм для початку боротьби проти держав “осі”, та їх союзників. Змусити Югославію боротися за свою незалежність закликав У. Черчілль: 23 березня Павлу була направлена телеграма із попередженням, що Югославія не переживе цю війну, коли приєднається до блоку агресивних держав, а вимагалось, щоб були розпочаті воєнні дії проти італійських військ у Албанії [27, Vol. 1, 966]. США діяли у тісному контакті з Лондоном: 21 березня заступник державного секретаря С. Уеллес попередив югославського посла, що у випадку досягнення будь-якої угоди, яка нанесе шкоди Англії і Греції в Середземномор'ї, у Вашингтоні заморозять всі югославські активи. Ці погрози були спрямовані на те, аби Югославія залишалася поза війною на боці “осі”; уряд США не запечував проти югославо-німецьких стосунків у

формі договору про ненапад. Павло у відповідь на ці погрози заявив американському послу А. Лейну, що югославський уряд не має іншого виходу, крім приєднання до Тройстого пакту, але він постаратиметься не брати на себе військових зобов'язань [27, Vol. 2, 255, 960, 962; 23, 187; 31, 70].

Іншим, не менш вагомим чинником міжнародного життя виступав Радянський Союз. Югославія довгий час ігнорувала його існування, лише в червні 1940 р. встановивши двосторонні дипломатичні стосунки, чим, як видається, прагнула посилити свої похитнуті позиції після поразки Франції. Про підтримку СРСР і прихильність значних народних мас до нього свідчили регулярні демонстрації, найбільш показова з яких відбулась у день приїзду радянського посла В. Плотнікова на белградському вокзалі, а під час виступів 25-26 березня відкрито лунали лозунги "Краще війна, аніж пакт!", "За союз з СРСР!" [11, 305-306]. Хоча прорадянські демонстрації, організовані комуністичною партією Югославії, зазвичай розганялись поліцією, уряд все ж таки був змушений зважати на силу СРСР. У бесіді М. Гавриловича із заступником наркома закордонних справ А. Я. Вишинським, що відбулася 5 листопада 1940 р., неодноразово вказував на те, що ситуація на Балканах все більше погіршується, і події розгортаються з надзвичайною швидкістю. Він наголосив при цьому на недавній декларації югославського уряду, в якій зазначалось, що на даний момент необхідно "слідкувати з самою пильною увагою за подіями", додавши, що для всіх очевидно, що Балкани вступили у війну [15, 349]. Більше того, М. Гаврилович зробив заяву, яка, ніби-то, була його приватною думкою. Вона полягала в тому, що інтереси СРСР співпадають з інтересами всіх балканських держав, особливо – з югославськими, вказавши, що "Дунай і Сава є ключем до Проток, Росія ж завжди намагалася забезпечити для себе вільний вихід в Середземне море [15, 349].

Як бачимо, зондаж позиції СРСР у балканських подіях проводився чи не провокаційними методами. Показовим є і повідомлення В. фон Херена, німецького посла у Белграді, до свого МЗС з приводу прибуття В. Плотнікова, в якому говорились про велике збудження у Югославії, "бо після поразки Франції, народ, як і уряд вірять, що СРСР їх врятує" [3, 12]. Зрештою, про зацікавленість Москви у югославських подіях свідчила постійна активна пропагандистська діяльність ЦК КПЮ, що правда часто спрямована на те, аби зашкодити планам німецької агресії проти СРСР. Так, у прокламації "Проти капітуляції – за пакт про

взаємну допомогу з Радянським Союзом" від 15 березня 1941 р. зазначалось: "Ми не можемо дозволити, щоб ці розбійники [маються на увазі Д. Цветкович, В. Мачек, Ф. Куловець. – В. Т.] перетворили нашу країну в трамплін для завтрашнього нападу на велику і щасливу країну соціалізму" [15, 359].

Такою, в загальних рисах, була зовнішньополітична ситуація навколо Югославії в момент поверноту.

Відразу після призначення новий міністр закордонних справ М. Нінчич зустрівся з В. Фон Хереном, поставивши до відома, що особисто виступає за збереження взятих Югославією зобов'язань [18, 73]. Однак нічого не було сказано про те, що офіційна позиція уряду країни; це було зроблено, на нашу думку, для пошуку варіантів політичного маневрування, яких було обмаль, і це чудово розумів В. фон Херен, доповідаючи у Берлін, що Югославія все-таки постаратиметься зберегти дружні відносини з Німеччиною. Потім відбулася зустріч з італійським послом Мамеллі, якому повідомив те ж саме, що й німецькому послу, наголосивши, Югославія щодо "осі" "немає ніяких агресивних намірів, і це державний переворот 27 березня зроблено через розклад внутрішньої політики" [24, 216]. М. Нінчич при цьому обережно поцікавився, чи Б. Муссоліні не зробить деяких посередницьких кроків між Белградом і Берліном заради миру і порозуміння. Згадка про Мамеллі про "розклад внутрішньої політики", на нашу думку, була своєрідним авансом фашистським державам, як натяк про еventуальне запровадження суспільного ладу на зразок італійського.

Думки в новому уряді розділились: представники Хорватської селянської партії, словенських земель виступали за збереження зобов'язань по Віденському протоколу. Особисто М. Нінчич виступав навіть за поглиблення зв'язків з Німеччиною. З боку представників політичних партій сербської національності, наприклад С. Будисавлевича (міністр внутрішніх справ) та А. Тупанянина (лідер Сербської демократичної партії) лунали вимоги розірвати протокол. Проте це не вирішувало головного питання: як уникнути зіткнення з країнами "осі". В результаті в уряді виникла двоїста ситуація і створювалось враження, що уряд Д. Симовича не бажав "ні денонсувати пакт, ні його ратифікувати" [27, Vol. 2, 971].

Насправді ж внутрішньорядова полеміка досягла загрозливих розмірів: лідер ХСП В. Мачек відмовився увійти до нового уряду до тих пір, поки не буде вирішене питання про зовнішньополітичний курс. Під опинилася

внутрішня єдність країни та умови Споразуму Цветковича – Мачека від 26 серпня 1939 р., на якому базувався статус Хорватії.

27 березня пізно ввечері новий уряд на другому засіданні прийняв рішення, що державний переворот ніяк не змінює статус Хорватії. Відносно ж визначення зовнішньополітичного курсу панував страх перед агресією і представники Хорватії пропонували розумний, як їм видавався, вихід: засвідчити вірність взятим обов'язкам. М. Нінчич пропонував розпочати переговори для перегляду статей пакту, а також переконував, що “з може добитися посередництва Муссоліні” [28, 403]. Зрештою, було вирішено послати в Берлін та Рим представників уряду з єдиним завданням: переконати фашистські держави в лояльності Югославії до “осі” та вірності взятим обов'язкам.

В Німеччині ситуація розгорталась з напрямку, визначеному А. Гітлером: розпочалась підготовка до нападу на Югославію не тільки у військовому відношенні, але й у дипломатичному. 27 березня А. Гітлер запропонував угорському послу, щоб його країна взяла участь в розділі Югославії [26, 370-371]. 28 березня фюрер повідомив посла Болгарії П. Драганова, що існує можливість вирішення македонського питання [26, 372]. Цього ж дня Б. Муссоліні отримав лист з проханням Гітлера припинити на деякий час будь-які дії проти грецької армії в Албанії і зосередити війська на югославському кордоні. Від італійської армії вимагалось втримати фронт проти югославів [26, 397-398]. Дуже відповів згодою, навіть більше того, відчуваючи близькість здійснення своїх мрій про розчленування Югославії і нові територіальні надбання, розпочав переговори з лідером хорватських усташів А. Павеличом, щоб з його допомогою зробити хорватів союзниками “осі” [14, 245]. Італійський Генштаб отримав розпорядження терміново розробити план ведення бойових дій проти Югославії. План дійсно було розроблено, щоправда замість наступу передбачався відступ перед югославськими військами [14, 245].

28 березня у Белград надійшла перша інформація від воєнного аташе у Берліні про близьку агресію Німеччини з метою знищення Югославії. Повідомлення В. Ваухніка передали до Генштабу на експертизу, дні сумнівались в його точності [1, 394]. Дивно, що це повідомлення Генштаб піддав сумніву, оскільки на фоні ультимативних вимог А. Гітлера перед приєднанням до пакту, воно звучало як трізне попередження, як пророцтво, тим більше, що сам Генштаб у розроблених стратегічних планах на

1940 і 1941 роки визначав Німеччину як найбільш ймовірного військового противника [32, 161]. Разом з тим від Німеччини та Італії югославському уряду надійшла нота з вимогою дотримання статей Віденського протоколу [21, 441]. Уряд Д. Симовича відповів на цю ноту відповідними телеграмами, в яких, як згадує колишній посол в США К. Фотіч, проголошувалось, що “королівський уряд залишається вірним взятим на себе зобов'язанням 25 березня у Відні” [24, 216].

Певним чином навіть вичікуючи, але, більшою мірою, стурбований урядовими протиріччями, Д. Симович 28 березня особисто зустрівся з В. фон Хереном і запевняв останнього у дружніх почуттях до Німеччини, особливої цінності знайомства з Г. Герінгом та фельдмаршалом Мільхом [26, 399]. В. фон Херен діяв у душі інструкцій Й. фон Ріббентропа: не сказав нічого такого, що могло б засвідчити позицію Німеччини, залишивши Д. Симовича у невідомості.

В той же день уряд заборонив проводити будь-які демонстрації під приводом, що це може ускладнити відносини із сусідніми державами, з якими Югославія і надалі хоче залишатися в дружніх стосунках. Звичайно, на увазі малися Німеччина та Італія, тим більше, що під час масових виступів 25-26 березня у Белграді піддалися розгрому ряд німецьких магазинів, в будинок посольства летіло каміння, машина посла була закидана грязюкою, а сам посол – освистаний натовпом; військовий аташе – зазнав тілесних ушкоджень в результаті побиття. Щоб це сталося за інших умов, то викликало б, щонайменше, міжнародний скандал.

29 березня відбулось чергове засідання Ради Міністрів, на якому з оцінкою міжнародного становища країни виступив М. Нінчич. Він вказував на небезпеку агресії фашистських сил, що може статися відразу ж, не дивлячись на дипломатичні контрзаходи. Після дискусії по доповіді міністри висловилися за діяльність у напрямку укладання воєнного союзу з Англією і Грецією, а з країнами “осі” дотримуватись нормальних відносин і уникати війни [29, 5]. Ці наміри не були втілені в життя, хоча робота в цьому напрямку проводилась. Дуже швидко стало зрозумілим, що союз з Англією означатиме війну; Югославія ж до війни готова не була.

Очевидно, цього ж дня було вирішено у близькому майбутньому для залагодження відносин з “віссю” направити у Рим М. Нінчича, а у Берлін – В. Мачека [25, 162]. Надзвичайно задоволений перебігом ролій у Белграді був прем'єр-міністр Великобританії Ч. Черчилль. В нього з'явилася надія, що англійський експе-

днційний корпус у Греції буде діяти проти німців разом з югославською армією і навіть утворити коаліцію у складі Великобританії, Югославії, Греції і Туреччини, здатну змусити А. Гітлера утриматись від наступу на Балкани і навіть "порахувати для себе більш вигідним підприємством пожитись за рахунок Росії" [2, 417]. у зв'язку із белградським заколотом план "Ластр" (висадка військ у Греції) набувала великого значення "не в якості окремої військової операції, а як основний елемент широких стратегічних задумів". Безперечно, що англійці сподівались на це і чимало сил доклали щоб Югославія стала її союзником. Є чимало даних, що у підготовці державного перевороту активну участь приймала Великобританія [33, Vol. 1, 541-542]. Причетність англійської агентури до перевороту підтверджувалась і радянськими даними [12, 292]. У. Черчілль звернувся до президента Туреччини із закликом створити єдиний фронт проти Німеччини, який би застеріг її просування далі у Південно-Східній Європі [19, 84], а також до президента США Ф. Д. Рузвельта з пропозицією "спонукати югославів розгромити італійців в Албанії, що приведе до результатів великого значення", закликаючи також США дати Югославії потужну допомогу у формі озброєнь [13, 236]. Активний зондаж проводився щодо Белграда: У. Черчілль надіслав телеграму новому прем'єр-міністру з пропозицією, щоб той прийняв міністра закордонних справ Англії А. Ідена та начальника генерального штабу ген. Дж. Ділла. Д. Симович дав згоду на візит лише самого Дж. Ділла, який, до того ж мав відбутись у таємниці.

Про складність становища країни свідчать записки ген. Д. Симовича від 27 березня. Торкаючись вирішення зовнішньополітичних питань він відзначає, що необхідно не дати приводу Італії та Німеччині напасти: і поряд відразу зазначає, не вірячи у можливість відтягнути війну з "віссю", що потрібен час для завершення мобілізації; наступним пунктом відзначена необхідність розпочати переговори з СРСР [25, 160].

Наміри залобити агресії втілювались у життя в офіційних заявах про незмінність зовнішньополітичного курсу, а поза тим уряд, шляхом контактів з представниками різних країн, вираховував можливості військового зіткнення з агресорами. 30 березня М. Нінчич повідомив В. фон Херена, що офіційна позиція уряду Д. Симовича полягає у повазі до всіх без винятку раніше укладених угод, включаючи і протокол про приєднання до Троїстого пакту. В. фон Херен прийняв також запевнення, що югославський уряд бажає жити у мирі і злагоді

з Німеччиною та Італією. Однак в той же день у Белграді стало відомо, що В. фон Херена відкликають у Берлін, ніби то для консультацій (югославський посол у Німеччині І. Андрич тими днями теж консультувався вдома, але 31 березня повернувся назад із завданням: переконати нацистів у вірності Югославії взятим обов'язкам), а тимчасовому повіреному в справах було наказано утриматись від будь-яких контактів з югославами і обмежитись лише прийомом заяв і повідомлень [26, 422-423]. Тенденція до нівелювання дипломатичних контактів стала помітна відразу ж після перевороту, однак тепер вона стала очевидною і цим ще більше піддавала страху югославський уряд, змушуючи шукати вихід зі скрутного стану. В таких умовах 30 березня до Белграда прибув начальник Генштабу збройних сил Англії Дж. Ділл у супроводі особистого секретаря міністра закордонних справ А. Ідена С. Дісона. Всі вони перед тим перебували у Афінах, але приїзд А. Ідена неможливо було б утримати в таємниці від німецької агентури.

31 березня В. фон Херен не відповів на запрошення Д. Симовича вислухати нову заяву уряду і надвечір виїхав з країни. Тому, в умовах таємничості, спочатку Д. Симович, а потім і решта вищого командування армії зустрілися з Дж. Діллом. На переговорах був також присутній Р. Кемпбелл, посол Великобританії у Белграді. Предмет переговорів у югославів не викликав сумніву: Великобританія хотіла відкрити на Балканах другий фронт, сподівалась на допомогу Югославії і пропонувала висадити свій десант на Адріатичному узбережжі, надати значну матеріальну допомогу для ведення війни. Відомо, що на Дж. Ділла візит справив глибоке враження, він був захоплений бойовим духом югославських керівників, "які будуть воювати, якщо Німеччина нападе на Югославію, чи Салоніки" [19, 84]. Однак суть полягала в тому, що Белград не дав згоди на висадку англійських військ і не погодився прийняти матеріальну допомогу, мотивуючи це тим, що це автоматично означатиме війну із Німеччиною, оскільки Англія вже була з нею в такому стані. У. Черчілль з цього зробив висновок, що у Белграді присутні "тільки паніка і пасивність" [19, 84].

Торкаючись питання, чи мав намір новий уряд виконувати задекларовані принципи вірності укладеним угодам, зокрема Віденському протоколу, то факти свідчать прогилежне: в останніх днях березня Югославія звернулася до уряду США з проханням надати допомогу у авіаційній техніці і взагалі будь-якими військовими матеріалами. К. Фотічу, послу

у Вашингтоні, така допомога була недвозначно обіцяна [25, 160]. До Туреччини надійшов запит з пропозицією про спільну військову акцію, переговори по якій, до речі з ініціативи Анкари, проводились наприкінці 1940 – початку 1941 р., але відповідь була ухильною.

Ще 28 березня посол у Москві М. Гаврилович звернувся до уряду СРСР з проханням про надання допомоги військовими матеріалами, на що теж отримав позитивну відповідь.

Певний час, очевидно, ще існувала надія на мирний вихід із ситуації, і уряд всіма силами намагався переконати світ у цій ілюзії. 3 квітня всім посольствам був розісланий циркуляр, в якому зазначалось: “Перше питання, яке поставило перед Королівським урядом, були відносини з Італією та Німеччиною, а також погляди на Троїстий пакт. У зв’язку з цим повідомляю, що Королівський уряд залишається вірним принципам укладеної угоди та пунктам Віденського протоколу від 25 березня, оскільки головне завдання – збереження політично добрих і приятельських відносин з Німеччиною та Італією...” [24, 216]. Однак уряд Його Королівської Величності Петра II і сам не вірив своїм словам.

1 квітня прийшло нове повідомлення від військового аташе у Берліні полк. В. Ваухніка з попередженням про швидкий напад “осі”.

2 квітня, виконуючи розпорядження Й. фон Ріббентропа, почало згортати свою роботу посольство Німеччини.

В мемуарах ген. Д. Симовича відзначено, що даючи всім послам завдання доводити до відома німецьких та італійських представників тезу про розклад внутрішньої політичної ситуації і переворот як її наслідок разом з тим вказує, що це було зроблено для того, аби відхилити воєнну небезпеку, щоб підготуватися до війни, чого не було зроблено попереднім урядом. Міністерству внутрішніх справ була дана вказівка оберігати порядок у землях, розпустити концентраційні табори і звільнити політичних в’язнів, а військове відомство мало завдання здійснювати заходи щодо захисту країни від зовнішньої небезпеки [24, 217].

30 березня тимчасового повіреного у справах СРСР у Югославії В. Лебедева (В. Плотніков в той час був у Москві) запропонував військовий міністр Б. Іліч, який без замовчувань заявив, що війна між Югославією та Німеччиною є неминучою, але при всіх умовах країна “буде воювати до кінця, навіть при можливості поразки”. Тому, стоїть завдання, і уряд робить все можливе, аби війна розпочалась якомога пізніше. Б. Іліч виклав потребу Югославії і літаках, танках, іншому озброєнні, вис-

ловивши думку, що збільшення кількості озброєння дозволить довший час зберігати нейтралітет [7, 58]. Далі в ході розмови Б. Іліч сказав, що “Англія для нас означає війну...”, а тому народ і “Югославський уряд бажає повного політичного і військового співробітництва з СРСР”, конкретизувавши, що уряд зі оден на військово-політичний союз “на будь-яких умовах, які запропонує радянський уряд, аж до деяких соціальних змін, здійснених в СРСР, які можуть і повинні бути здійснені у всіх країнах” [виділено мною. – В. Т.] [7, 58]. Це була безпрецедентна заява: заради відведення загрози війни представник уряду, який до того ж діяв за особистою вказівкою прем’єр-міністра, повідомив про готовність змінювати соціальний устрій країни на зразок радянського. В своєму роді це був великий аванс Москві, адже сподівання на допомогу, “не велику, але надійну”, були прагматичні.

Того ж дня, о 10-й вечора радянське посольство відвідав особистий представник Д. Симовича Б. Сіміч з пропозицією “негайно визначити представників СРСР і Югославії для переговорів і укладання договору” [7, 59].

Ранком 31 березня В. Молотов надіслав В. Лебедеву телеграму, в якій було зазначено, щоб югослави терміново відсилали в Москву вузьку делегацію для переговорів.

Дещо пізніше В. Лебедев зустрівся з М.Нінчичом, який був переконаний, що Німеччина хоче знищити Югославію, а його країна “дотримуватись добросусідських стосунків з Німеччиною”. Далі М. Нінчич говорив про єдність інтересів Москви і Белграда, і що Югославії потрібна підтримка, в першу чергу політична, з боку СРСР у Берліні. на запитання радянського повіреного, які заходи здійснює Англія, міністр відповів, що та обіцяє велику допомогу і хоче відкрити фронт, але Югославія цього не хоче. Між іншим було повідомлено і те, що напередодні, приймаючи італійського посла Мамеллі, Д. Симович заявив, що коли його країна опиниться у війні, то “450 тисяч італійців в Албанії можуть вважатися полоненими Югославії” [7, 59].

Остання погроза, краще, ніж переконання дипломатів, подіяла на Б. Муссоліні. Як вже відзначалось вище, італійський Генштаб розробив план ведення спільної з німцями агресії проти Югославії у вигляді відступу перед її військами. І квітня італійський посол повідомив Д. Симовичу, що “Муссоліні здається зробить певні посередницькі кроки між Югославією і Третім Рейхом” [24, 216], але члени уряду не хотіли вже цього, вбачаючи в італійській поступці таємну пастку.

30 березня змінився і тон комуністичної пропаганди. У відозві ЦК КПКЮ звучало:

...Прецедент з розгромом Німецького транспортно бюро та інцидент з німецьким послом фон Хереном доводить, що необхідно дати рішучу відсіч таким елементам і зробити неможливим повторення подібних провокаційних спроб" [15, 364], а днем раніше Г. Дімітров, Генсек Виконкому Комінтерну наголошував Й. Броз Тіто, що "основне завдання партії зараз полягає в тому, аби невтомно пояснювати свої погляди і всесторонньо підготовлювати себе і маси" [13, 235]. Доцільно припустити, що з Москви недвозначно повідомили про неможливість військової допомоги з боку СРСР Югославії.

Дехто з дослідників звертає увагу на інший аспект цієї проблеми. Так, Н. Попович зазначає, що "Сталін вів лінію: нічим не ускладнювати відносини з Німеччиною. В такій ситуації від СРСР не можна було очікувати допомоги у випадку агресії сил "осі". Це виходило із загальної політики Радянського союзу. Заяви ТАРС наводили лише позицію щодо німецького просування на Південному Сході – і нічого більше" [30, 24].

30 березня Генеральний штаб отримав розпорядження розпочати таємну мобілізацію... 3 квітня. 1 квітня югослави мали змогу отримати ще один натяк про позицію радянського уряду: А. Вишинський заявив М. Гавриловичу, що "Вважаємо правильним, що югославське керівництво не демобілізує свою армію" [15, 369]. Зі сказаних слів видно, що радянський уряд бажав, аби у випадку агресії фашистської Німеччини Югославія чинила опір, і як можна довше.

Однак, вже іншого виходу із ситуації не бачилось. Делегація для переговорів 1 квітня відлетіла до Москви, а допомога Великобританії не була прийнята. Щоб змусити радянський уряд повірити у реальну близькість німецької агресії проти СРСР і таким чином спонукати СРСР до активних дій у плані підтримки Югославії, М. Гаврилович 2 квітня заявив А. Вишинському, що має всі підстави вважати, що колишній принц-регент Павло і болгарський цар Борис III знають від німців про підготовку нападу на СРСР, а також сказав, що особисто читав телеграму англійського посла в Софії, в якій повідомлялось, що Борис III йому [послу Англії. – В. Т.] дуже прозоро натякнув на підготовку Гітлера до війни з СРСР [15, 369-370].

3 квітня ознаменувалось, знову ж таки, неординарною подією: о 21 годині Д. Симович викликав В. Лебедева і заявив, що вважає договір з СРСР вже існуючим (делегатія відбула з "чорновим" варіантом, в якому, зокрема, вказувалось, що "сторони зобов'язуються... надавати

один одному без виключення будь-яку допомогу і використовувати всі свої військові сили у випадку, якщо одна із них буде предметом нападу однієї або більше європейських держав, або ж буде знаходитись в смертельній небезпеці внаслідок військових дій цих держав"*; 1 стаття військової конвенції, яку теж планувалося підписати містила формулу, "що у випадку нападу на одну із домовляючихся сторін інша сторона, згідно Договору, зобов'язана надати їй негайну військову допомогу всіма своїми збройними силами" [12, 295]). Д. Симовича не зупиняла та формальність, що договір ще не був підписаний. "Він просив передати Молотову і Сталіну, що Югославії зараз потрібна термінова моральна допомога у вигляді сильного демаршу СРСР у Берліні, щоб зупинити німецьку інтервенцію або у будь-якому випадку дати Югославії час закінчити мобілізацію" [7, 60-61]. Більше того, Д. Симович поставив візитерів до відома, що Югославія "готова негайно прийняти на свою територію будь-які збройні сили СРСР, в першу чергу авіацію" [7, 61], і теж попередив про близький напад Німеччини на СРСР.

Переговори у Москві відбувались напруженій обстановці і затягувались: радянська сторона наполягала на виключенні з тексту Договору положення про негайну військову допомогу, а натомість пропонувалось помістити формулу про нейтралітет однієї сторони у випадку нападу на іншу. Югославів це розчарувало, вони сперечались, оскільки в такому вигляді Договір для них втрачав актуальність.

Тим часом концентрація німецьких військ навколо кордонів зростала.

4 квітня Д. Симович отримав телеграму від У. Черчілля, повну безпідставної впевненості: "Мені незрозумілий Ваш аргумент про те, що Ви хочете виграти час. Єдиний блискучий шанс на завоювання перемоги і забезпечення безпеки – попередити противника, отримавши перевагу в Албанії і захопивши там велику масу військової техніки" [19, 84]. Провокуючи нового прем'єра, У. Черчілл в той же час повинен був розуміти, що основним аргументом позиції уряду Д. Симовича була військова сила Німеччини, а не слабкість деморалізованих військ Італії.

4 квітня юний король Петро II переконав, як сам згадає, голову уряду розпочати відкриття і загальну мобілізацію, бо таємна вимагала чимало часу [8, 120].

На переговорах у Москві ситуація продовжувала залишатися не найкращою. 4 квітня

* Остатні визначення, на нашу думку, стосувалося випадку, коли б військові дії розпочались без оголошення війни.

вночі до М. Гавриловича зателефонував А. Вишинський і попросив з'єднатись з Белградом на предмет формулювання про нейтралітет. Д. Симович дав послу пряму вказівку підписати Договір у радянській редакції, але М. Гаврилович, пославшись на лінійні перешкоди під час телефонного зв'язку, які, мовляв, не дозволяли з упевненістю стверджувати, що розмовляв саме з Д. Симовичем, продовжував наполягати на виключенні зі змісту Договору терміну "нейтралітет" [9, 14]. Розмова була прослухана відповідними службами і було зрозуміло, що М. Гаврилович таки буде наполягати на своєму.

Між тим, 4 квітня відбулась зустріч В. Молотова і німецького посла графа Ф.-В. фон Шуленбурга, під час якої і був здійснений демарш, про який так просили в Белграді. В. Молотов зокрема заявив, що "Югославія приєдналася до трієстого пакту і це залишається в силі. Ми не маємо даних про усунення Югославії від приєднання до трієстого пакту і вважаємо, що договір Югославії з Німеччиною залишається в силі" [7, 61].

5 квітня о 21.30 М. Гаврилович був запрошений у кремль, де зустрівся з Й. Сталіним, В. Молотовим та А. Вишинським. Саме тоді Й. Сталін повідомив посла про усунення терміну "нейтралітет". Російськомовний текст Договору було підписано близько третьої години ночі 6 квітня, суть якого тепер полягала в тому, що сторони зобов'язуються не нападати один на одного і т. ін., а стаття 2 декларувала: "У випадку, якщо одна із договірних сторін піддасться нападу третьої держави, інша договірна сторона зобов'язується дотримуватись політики дружніх відносин з нею" [17, 477], тобто, за певних обставин, навіть надати допомогу у веденні війни військовими матеріалами.

Характерною є реакція світової преси на Договір. Швейцарська "Нейе цюрхер цейтунг" 7 квітня писала, що укладання договору при існуючих обставинах має яскраво виражений демонстративний характер. В Туреччині договір оцінювали як свідчення "відкритого несхвалення Радянським Союзом німецьких дій" [13, 238]. В Англії підписання Договору було зустрінуто як подія виключно важливого значення. "Ньюс хронікл" писала: "Ні один документ не міг з такою силою укріпити рішучість балканських країн до опору німецькому пануванню". Японська преса проголосила, що нова угода... є ударом по Німеччині" [9, 16].

Вранці 6 квітня Белград, не дивлячись на те, що напередодні був проголошений відкритим містом, та інші міста зазнали повітряних ударів, а військові частини вермахту, італійської та

угорської армій розпочали вторгнення на територію Югославії, армія якої з важкими боями відступала.

Таким чином, так і знайшло вирішення питання, завдяки підтримки яких зовнішні сили можливо було запобігти агресії. А. Гітлер просто не реагував на югославські акції, як і на радянські попередження; на більше СРСР не наважився.

Подальший перебіг подій, а саме постійний наступ німців, спричинив безлад в югославському уряді. Прем'єр Д. Симович постійно перебував у Генштабі, уряд переїздив з місця на місце, не контролюючи ситуацію (10 квітня була проголошена Незалежна Хорватська Держава на чолі з лідером усташів А. Павеличем), не маючи ніякого реального плану дій і займаючись вирішенням адміністративно-технічних питань [32, 319-399]. 7 квітня пішов у відставку В. Мачек, а 12 квітня Д. Симович заявив, що "... вірить у дружбу з СРСР, ... в обіцяну допомогу Британії та США" [32, 411].

Крах армії на німецькому фронті (в Албанії югослави, як італійці і очікували, певний час наступали, і зупинити їх вдалось лише шляхом обману радіокодами) змусив Верховне командування вже 14 квітня просити перемир'я. 15 квітня Петро II та уряд, прихопивши з собою казну, вилетіли до Єрусалиму, а 17 – була підписана безумовна капітуляція збройних сил Югославії.

Так закінчилася спроба путчистів уникнути війни – поразкою армії, еміграцією уряду та розчленуванням і окупацією країни, під час якої і у боротьбі проти загарбників загинуло близько 1 мільйона 800 тис. чоловік. А. Гітлер хотів позбавити себе проблем у зв'язку з можливістю відкриття англійцями на Балканах другого фронту, і власними ж руками створив його у вигляді постійної партизанської боротьби югославських народів.

Підсумовуючи, відзначимо, що спроба уникнути фашистської агресії, неминучість якої уряд усвідомлював, пройшла декілька етапів: запевнення у лояльності до "осі" і вірності взятим обов'язкам згідно Віденського протоколу, пошуку посередницьких дій з боку Б. Муссоліні, переговорів з Англією та США про надання військово-матеріальної допомоги, пошуку підтримки з боку Туреччини, а паралельно з цим – з'ясування намірів СРСР у можливості підтримати Югославію. Коли ж стало очевидним, що підтримка Англії означатиме автоматичний вступ у війну з Німеччиною, було вирішено максимально відтягнути її початок. Добиваючись від СРСР не тільки допомоги

військовими матеріалами, але й прагнучи укласти з СРСР військово-політичну угоду. Очевидним було й інше – Радянський союз не міг підтримати Югославію у боротьбі проти Німеччини та її сателітів інакше як тільки морально-політичним чином. Саме тому югославські пропозиції про військово-політичний блок трансформувалися у Договір про дружбу і ненапад.

Були прорахунки і в оцінці терміну початку агресії, і в затягуванні проведення загальної мобілізації; прикрою була відсутність достатньої єдності між сербами і хорватами.

ПРИМІТКИ

1. Андрић И. Дипломатски списи. - Београд: Просвета, 1992.- 403 с.
2. Батлер Дж. Большая стратегия (сентябрь 1939-июнь 1941).- М.: ИНЛ, 1959.- 583 с.
3. Винавер В. Прилог историје Југословенско-совјетског политичког зближња 1940-1941. године // Историјски гласник.- 1966.- № 1.- С. 3-28.
4. Винавер В. Југословенско-совјетски пакт од априла 1941. године// Историјски гласник.- 1973.- № 1.
5. Гальдер Ф. Военный дневник. В 4 т. Т. 2.- М.: Воениздат, 1969.- 628 с.
6. Геббельс Й. "Война – начало всех начал" (Из дневников)// Откровения и признания нацистской верхушки о войне "Третьего рейха" против СССР.- М.: Терра, 1996.- С. 168-251.
7. Документи о советско-югославских переговорах при заключении договора от 5 апреля 1941 г. // Вестник МИД СССР.- № 15 (49).- 15 августа 1989.- С. 57-63.
8. Карађорђевић, Петар II. Живот једног краља: мемоари Петра II Карађорђевића.- Београд: Ново дело, 1990.- 405 с.
9. Нарочницкий А. Л. Советско-югославский договор о дружбе и ненападении (по архивным материалам)// Новая и новейшая история.- 1989.- № 1.- С. 3-19.
10. Нюрнбергский процесс: Сб. материалов. В 8 т.- Т. 3.- М.: Юридич. литература, 1989.- 656 с.
11. Преглед историје Савеза комуниста Југославије.- Београд, 1963.- 768 стр.
12. Сиполс В. Я. Тайны дипломатические. Канун Великой Отечественной войны, 1939-1941.- М.: ТОО "Новина" - 1997.- 448 с.
13. Славин Г. М. О советско-югославском договоре о дружбе и ненападении (1941 г.)// Балканские исследования. Вып. 9: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы.- М.: Наука, 1984.- С. 232-240.
14. Смирнова Н. Д. Балканская политика фашистской Италии. Очерк дипломатической истории (1939–1941).- М.: Наука, 1969.- 282 с.
15. Советско-югославские отношения 1917-1941 гг. Сборник документов и материалов.- М.: Наука, 1992.- 416 с.
16. Терзић В. Југославија у априлском рату 1941.- Титоград, 1963.- 708 стр.
17. Хрестоматия по новейшей истории. В 3 тт. Т. 2. 1939-1945 гг. Документы и материалы.- М.: Изд-во соц.-эк. лит., 1960.- 768 с.
18. Чемпалов И. Н. Внутренняя и внешняя политика правительства Симовича с 27 марта по 6 апреля 1941 г. // Советское славяноведение. Материалы IV конференции историков-славистов (Минск, 31 января-3 февраля 1968 г.).- Минск: БГУ им. В. И. Ленина, 1969.- 668 с.
19. Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х кн.- Кн. 2.- Т. 3-4.- М.: Воениздат, 1991.- 671 с.
20. Шеленберг В. Лабиринт. Мемуары гитлеровского разведчика.- М.: СП "Дом Бируни", 1991.- 400 с.
21. Actes et documents du Saint Siège relatif a la seconde guerre mondiale. 4. La Saint Siège et la guerre en Evripe. Juin 1940-juin 1941.- Vatakan: Cattà del Vaticano, Libreria editrice Vaticano, 1967.- 623 p.
22. Below N. Hitlers Adjutant, 1937-1945.- Mainz, 1980.- 446 s.
23. Čulinović F. 27 mart.- Zagreb, 1965.- 372 str.
24. Čulinović F. Jugoslavija između dva rata. Kn. 2.- Zagreb, 1961.- 340 str.
25. Čulinović F. Slom stare Jugoslavije.- Zagreb: Školska knjiga, 1958.- 368 str.
26. Documents on German Foreign Policy 1918-1945. Series D (1937-1941). Vol. XII.- Washington, 1962.
27. Foreign Relations on the United States. 1934–1941. Diplomatic papers 1941.(in seven volumes)-- Vol. 1-2.- Washington: GPO, 1959.
28. Morača P. Istorija saveza Komunističke Jugoslavije: Kratak pregled.- Beograd, 1976.
29. Plenča D. Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata.- Beograd: Institut društvenih nauka, 1962.- 428 str.
30. Popović N. B. Jugoslovensko-sovjetski odnosi u drugom svetskom ratu (1941-1945).- Beograd: ISI, 1988.- 332 str.
31. Ristić D. N. Yugoslavia's revolution of 1941.- London 1966.- 175 p.
32. Terzić V. Slom Kraljevine Jugoslavije 1941.- Beograd: Narodna knjiga – Ljbljana: Partizanska knjiga – Titograd: Pobjeda. V 2 Sv. Sv. 2.- 1983.- 964 str.
33. Woodward L. British Foreign Policy in the Second World War. Vol. I.- London, 1971.